

אלכסנדר פוקס (1917–1978)
(דברים שנאמרו בשלושים לפטירתו)

מאת מנחם שטרן

אלכסנדר פוקס היה בן הדור השני של ההיסטוריונים והחוקרים שחקרו ופעלו במסגרתה של האוניברסיטה העברית ובן לדור הראשון לחוקרים שצמחו מתוך האוניברסיטה עצמה. אביגדור צ'ריקובר הניח את המסד לחקר ההיסטוריה העתיקה בירושלים וזכה לשם-עולם כחוקרה של התקופה ההלניסטית, ובעיקר של המזרח ההלניסטי ושל המגעים בין היהודים ליוונים; אלכסנדר פוקס היה הראשון בארץ שהקדיש את מיטב כוחו לחקר תולדות יוון עצמה, ובתור שכזה זכה להכרה ולמעמד בינלאומי.

א' פוקס נולד ב-1917 בוולוצ'לאווק, אחת הערים בצפונה של פולין הקונגרסאית, עיר שקהילתה מנתה אלפי יהודים והוציאה מקירבה במאה העשרים חוקרים ואנשי-מדע ידועי-שם. היה בן למשפחה ציונית, אך את עיקר השכלתו רכש בלשון הפולנית, ובבתי-הספר שבעיר הניח את היסודות להשכלתו ההומאניסטית, שכללה ידיעה יפה של הלשון הלאטינית והצטיינה בהתעניינות עמוקה בהיסטוריה; ומעל הכל נחן בהתלהבות שאינה תלויה בדבר לתורה ולמחקר, התלהבות שהיתה נחלתם של רבים מבני-הנוער היהודי בפולין שבין שתי המלחמות, אותו מאגר אדיר של כוחות אינטלקטואליים ותעצומות-נפש, שרק בחלקו הקטן הספיק להגיע לכלל ביטוי.

לימודיו האקדמיים עברו עליו באוניברסיטה העברית. האוניברסיטה בהר-הצופים, שבשנות השלושים והארבעים שקקה חיים רוחניים ומדעיים עשירים ושמשה אבן-שואבת להרבה מגדולי החוקרים שמקרב יהדות אירופה; ענקי חכמת-ישראל, אנשי-מדע מתחומים שונים ופוטנציאל עצום של סטודנטים תאבי-דעת ילידי ארצות שונות עשו את האוניבר-סיטה העברית דאו מרכז גדול של תורה ומדע.

א' פוקס נמשך בראש ובראשונה ללימוד ההיסטוריה, ובחר לאחר זמן-מה בהיס-טוריה עתיקה כבתקופת ההתמחות שלו. את המסגרת מצא בחוג ללימודים קלאסיים ואת נושאי התעניינותו המיוחדים חיפש באותו זמן בתולדותיה של אתונה. כראש וראשון למוריו ראה את אביגדור צ'ריקובר, שלעדות עצמו קירב אותו ללימוד תולדות יוון. לידו יש להזכיר את משה שובה, שהדביק באהבת היוונית שלו את כל הקרובים לו. כבר עבודת-הגמר שלו על פסבדו-קסנופון הצטיינה במקוריות רבה ובלמדנות מושלמת, וחלקיה ראו אור ב'תרכיץ' של אותן שנים.

עבודת־הדוקטור שלו איתדה בתוכה שני נושאים גדולים, את מחקר הפוליטיקה האתו־נאית עם מחקר הספרות האטית של המאה החמישית, ודנה בהשקפותיהם הפוליטיות של כמה מגדולי היוצרים של אתונה בימי זוהרה. בירושלים של אותו זמן רכש לו כבר את הבסיס המדעי המוצק להתקדמותו, את הדיסציפלינה המדעית ואת כיווני־המחקר; בירושלים של שנות הארבעים פרסם גם שורה של מחקרים חשובים.

שלב מכריע נוסף בביוגרפיה המדעית שלו מהווה נסיעת־ההשתלמות לאוקספורד ושהייתו במקום זה במשך שנתיים בראשית שנות החמישים. לאוקספורד נודמן באחת התקופות העשירות והפוריות ביותר בתולדות המחקר האנגלי והאירופי, כפי שאפשר כבר כעת להעריך אותה תקופה בהשקפה לאחור. האווירה המיוחדת שבה נפגשו נציגיהן של האסכולות הגדולות, האסכולה האנגלית המסורתית ששורשיה נעוצים עוד במאות הי"ז והי"ח והאסכולה הגרמנית, שיוצגה בעיקר על־ידי הפליטים היהודים מאירופה, הטביעה את חותמה על התפתחות המחקר למשך הדור הבא.

א' פוקס נקלט יפה בעולם רוחני זה והרגיש עצמו כמו בבית בספריות הנפלאות של אוקספורד. נדמה לי שמבין המלומדים שהשפיעו עליו ביותר באותן שנים היה גומ (Gomme), הפרשן הנודע של תוקידידס, שאמנם התגורר מחוץ לאוקספורד. פוקס עבד באותן שנים במרץ בלתי־גלאה, היה מלא תקוות לעתיד ותכנן עבודות בכיוונים שונים. זוכר אני שיחה איתו בקיץ של 1952, בדרך מספריית ה־Ashmolean Museum אל ביתו בצפון־אוקספורד, שבה התווה את תכניותיו לשנים הקרובות: לחבר מונוגרפיה בלשון האנגלית על תיראמנס (Theramenes), מנהיגם של המתונים באתונה בסוף המאה החמישית, נוסף על מאמרים שונים על נושאים קרובים; לחבר ספר כולל בעברית על אתונה בימי זוהרה; לתת את חלקו ב־*Corpus Papyrorum Judaicarum* ולהתחיל במחקר מקיף בתחום ההיסטוריה הכלכלית־החברתית — כוונתו היתה לתולדות העבודה השכירה בזמן העתיק. עיקר התכניות הללו יצאו אל הפועל במשך השנים, בשינויים קלים, רק ביחס לאתרוניה חלו שינויים ניכרים.

בשלושה תחומי־מחקר של ההיסטוריה העתיקה הגדיל לעשות: (א) בתולדות המשטר של אתונה, בהיסטוריה הקונסטיטוציונית שלה, בעיקר במאה החמישית לפני־הספירה, ובאידאולוגיות הפוליטיות שעיצבו או ניסו לעצב את המשטר האתונאי; (ב) בהיסטוריה החברתית של יוון מהמאה הרביעית ועד למאה השנייה לפני־הספירה; (ג) במחקר הפאפי־רוסים בזיקה לתולדות ישראל.

הישגו הראשון־במעלה בתחום תולדות המשטר והאידאולוגיות הפוליטיות היה ספרו *Ancestral Constitution*, שיצא לאור בלונדון ב־1953. המושג הזה של התורה ל'תוקת האבות' היה, לפי תפיסתו, סיסמתם הבלעדית של החוגים המתונים באתונה, והחיבור כולו עוסק למעשה ברעיונותיה של מפלגת המתונים ובפעילותה בשנים המכריעות 411 ו־403. פרק מעניין במיוחד הוא הפרק הרביעי העוסק ב'תוקת של דראקו', פרק שזכה אחר־כך

גם לעיבוד עברי. הוא השכיל להוכיח שחוקה זו, השקועה ב'מדינת האתונאים' לאריסטו, היא חוקה שנתחברה למעשה במאה הרביעית וחיבורה מהווה שלב במאבק של המפלגות האתונאיות על הריאיוןטרפטאציה של ההיסטוריה הקדומה של אתונה. בכלל עיקר התעניינותו במסגרת תולדות המפלגות האתונאיות מתרכז סביב למפלגת המתונים בראשותו של תיראמנס, שעמדה בין המפלגה הדימוקראטית הקיצונית מזה והשכבה העליונה והאוליגארכית מזה; המשטר שאליו התכוונו נקרא בפי אריסטו 'החוקה הבינונית'. במאמר על 'המפלגות הפוליטיות והספרות באתונה', מאמר שצמח מתוך עבודת-הדוקטור שלו אם כי נכתב שנים לאחר-מכן, הוא מתאר לנו את השקפותיהם של אריסטופאנס, אבריפידס, תוקידידס וסוקראטס ומגיע לכלל מסקנה שכמעט כל אנשי-הרוח הגדולים של אתונה בימי המלחמה הפלופונסית, שעל דיעותיהם הפוליטיות ניתן לנו לעמוד, גילו נטייה למפלגת המתונים ולשיטתם המדינית. מכיוון שגדולים אלה היו גם דמויות מייצגות, אפשר להקיש מדיעותיהם על השקפותיה של האינטליגנציה האתונאית בת-זמנם בכלל. קשה להימנע מהרושם שבתקופה זו של חייו היתה המתינות הפוליטית גם לרוחו, אף שבסגנונו המאופק רחוק היה מלהביע במחקריו את דעותיו בגלוי, כפי שעשה, למשל, לגבי אותן פרשיות ההיסטוריון הגרמני קארל יוליוס בלוך, שהודה במפורש עם תיראמנס כעם מדינאי שבדומה לבלוך עצמו ובני-דורו עמד נגד היונקרים מצד אחד והפרולטריון מצד שני.

דוגמאות מציונות לכשרונו להשתמש בשיטות פילולוגיות לצורכי המחקר ההיסטורי הם מחקריו על האוליגארכ הוקן (*Scripta Hierosolymitana*, כרך א) ועל תיאור מלחמת-האזרחים בקריירה לפי תוקידידס (*American Journal of Philology*, 1971). הוא הוכיח סופית שהפרק ה-84 בספר השלישי של תוקידידס אינו משתלב בפרקים ה-82 וה-83 והוא למעשה ביטוי להלך-רוח של תקופה מאוחרת יותר, התקופה של המאבק החברתי-הכלכלי-החריף ביוון, שהתחיל סביב לשנת 370 לפני-הספירה. מאמר זה מביא אותנו כבר לתחום הגדול השני של מחקריו, נושא המשבר הסוציאלי במאה הרביעית עד המאה השנייה לפני-הספירה, תחום שבו החל לפרסם מאמרים בעיתונות המקצועית כבר ב-1962 ובו נהיה בסוף ימיו לאחד מראשי המדברים בעולם. חלק ממאמריו בנושאים אלה התפרסם גם בעברית, בספרו 'מדינה וחברה ביוון', שיצא לאור ב-1976 מטעם מוסד ביאליק. כאמור, כבר בשנות החמישים המוקדמות תכנן חיבור כולל על העבודה השכירה בזמן העתיק, ואף פרסם (1951) מחקר מעניין על מה שהוא קרא בורסת-העבודה באתונה הקלאסית. שנים לאחר-מכן פרסם בעברית, מטעם מוסד ביאליק, את ספרו המסכם המצוין על 'אתונה בימי גדולתה'. בחיבור זה הקדיש חלק מיוחד לחברה ולכלכלה והביע בו את השקפותיו על הכלכלה האתונאית. בין השאר הביע את דעתו שאף-על-פי שהעבדות היתה ללא ספק תופעה סוציאלית חשובה באתונה הקלאסית ואין להקל ראש בחשיבותה, הרי מבחינה כלכלית היתה רק גורם משלים במשק האתונאי ולא גורם מרכזי. הוא גם הקדיש רק מעט ממחקריו לתולדות העבדות, אם כי יש להצביע על מאמרו על 'עבדים וסכסוכי עבדים באי

כיאוס' (1968, *Athenaeum*); הוא גם ויתר על חיבור העוסק בתולדות העבודה השכירה והשקיע את ראשו ורובו בחקר המהפכה החברתית-הכלכלית ביוון הקלאסית המאוחרת ובתקופה ההלניסטית, למעלה ממאתיים שנה שבהן נהיתה יוון, פרט לאתונה, גיא חזיון לשאיפות חברתיות שהתכוונו לשנות את המצב בדרך של פעולה מהפכנית. כביטוי למצב בראשית התקופה אפשר להביא את דברי אפלטון ב'פוליטיקה' על המדינה בת-זמנו (D 551), שלא אחת היא ... אלא שתיים, אחת של עניים ואחת של עשירים, ושתיים דרות בכפיפה אחת וחורשות רעה אחת על חברתה.

פוקס חקר שבעים פרשיות של התנגשות מהפכנית ביוון, כשהוא מגדיר לצורך זה כמהפכה חברתית כל שינוי מקיף ומשמעותי במצב החזקת הקניין במדינה וכל נסיון לחולל שינוי ממין זה. הוא חקר גם את תהליכי הרקע הכלכליים, את הממדים הפיסיים של הבעיה, את היקף התפשטותה ואת הממדים שבתודעה היוונית, כפי שהדבר מוצא את ביטויו בספרות היוונית ובהצהרות העקרונות, בחן את טיפוסי הפרשיות ודקדק בהנחות האידיאולוגיות. את קווי-היסוד של המהפכה הסוציאלית היוונית גיבש וסיכם במונוגרפיה הקלאסית על 'דפוסים וטיפוסים של מהפכה חברתית-כלכלית ביוון', שנתפרסמה גם בדברי האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים וב-*Ancient Society* (1974). שורה של מאמרים הקדיש לחקר המהפכה בספארטה, הקשורה בשמותיהם של אגיס וקלאומינס, ומאמר אחד לבחינה האידיאולוגית של המהפכה בסיראקוסי. מחקר חשוב כתב ב-*Journal of Hellenic Studies* (1970) על מלחמת החירות היוונית האחרונה נגד ההשתלטות הרומית, על *Bellum Achaicum* ובחינתה החברתית; זהו המחקר החשוב ביותר שנכתב על הנושא בדור האחרון, מאז הסיכום ב-*G. de Sanctis, Storia dei Romani*. בין מסקנותיו היא הקביעה שאמנם היתה מלחמת האכאים מלחמה בעלת גוון חברתי מפורש, גם מפני שהמעמדות הנמוכים הזדהו בכל עם המלחמה ברומא, גם משום שכמה מן המהלכים שעשתה הליגה האכאית בעת המלחמה היו כרוכים במשמעות חברתית-כלכלית, אבל בראש ובראשונה היתה זו מלחמה לחירות; רובם המכריע של האכאים, ללא הבדל מעמד, נמשכו אחר התנועה הלאומית, ורק מיעוט קטן היה נגדה. 'הליגה האכאית החליטה לצאת למלחמה, עשתה מלחמה ונוצחה במלחמה', והוא מסיים כאן בציטטה מדברי ההיסטוריון האנגלי טארן: 'היא לא יכלה לנהוג אחרת, אלא אם כן מדינה קטנה אינה זכאית להילחם על חירותה נגד מדינה גדולה? נדמה לי שציטטה זו הלמה את הלך-רוחו של א' פוקס עצמו בעשור האחרון של חייו.

אם תוקידידס היה הסופר הקרוב ביותר ללבו בזמן שהיה עסוק בחקירתן של תולדות אתונה, פינה בשנים האחרונות תוקידידס את המקום לאפלטון. שורה של מחקרים העתידים להתפרסם בקרוב דנים באפלטון והשאלה הסוציאלית. את האחרון והמקיף ביניהם, מונר-גראפיה על ה-*Leges* שלת לפרסום ל-*Ancient Society* זמן קצר לפני מותו. בשנות לימודיו באוניברסיטה ובראשית דרכו במחקר לא גילה התעניינות מיוחדת בתול-

דות ישראל, אף שמוריו בחוג ללימודים קלאסיים עסקו הרבה בנושאי המפגש היווני-היהודי בזמן העתיק. ראשית ההתקרבות חלה אצלו הודות לשיתופו על-ידי אביגדור צ'ריקובר במפעל הגדול של ה-*Corpus Papyrorum Judaicarum*. שיתוף-הפעולה בין השניים, שיתוף-פעולה בין שני אנשים אצילי-רוח, התחיל עוד לפני מלחמת-השחרור, ופוקס קידם הרבה את המפעל בזמן שהותו באוקספורד בראשית שנות החמישים ובביקורים מאוחרים יותר, לאחר פטירתו של צ'ריקובר, כשהוא מנצל את תגישה הנוחה לחומר העצום והמגוון בספריית העזבון של Hunt ב-Ashmolean Museum. קשה לתאר מה רבים העמל והמאמץ שהשקיע כדי להביא את המפעל לידי גמר, את עבודת-הנמלים והדקדוק בפרטים. פירושו המצוינים לפאפירוסים הנוגעים למרד היהודי בימי טריינוס משמשים בסיס איתן לכל מחקר בתולדות המרד היהודי, נושא שעליו פרסם גם מספר מחקרים מיוחדים, ב-*Aegyptus*, 'ב'ציון' וב-*Journal of Roman Studies*. הוא גם דן בבעיות אחרות בתולדות היהודים במצרים ההלניסטית-הרומית ופרסם מאמרים על משפחתו של פילון, על קשריה המסחריים עם מצרים הדרומית ועל השתלבותה במסחר עם המזרח. דבר זה למד מבדיקת הארכיון של ניקנור שבאוסטראקונים של אדפו. לאור הפאפירוסים שרטט גם במאמר ב-*Journal of Juristic Papyrology* את תולדותיו של דוסיתיאוס בן דרימי-לוס, דמות מעניינת של יהודי שנשט את דת-אבותיו ועלה בסולמה של האדמיניסטרציה התלמית, אדם שהיה ידוע לנו קודם-לכן רק מאזכורו בראשית ספר מקבים ג כמצילו של המלך תלמי פילופאטור ערב הקרב ליד רפיח.

בשנותיו האחרונות חלה אצלו התקרבות נוספת והתעניינות גוברת והולכת בתולדות היהודים והיהדות. לא זו בלבד שהחל לקרוא במקורות היהודיים ובספרות העברית, אלא גם התכוון, לאחר סיום מחקריו על אפלטון והשאלה הסוציאלית, להתרכז בחקר המרידות היהודיות על רקע ההתנגדות לקיסרות הרומית בכלל.

דמותו של אלכסנדר פוקס החוקר וההיסטוריון לא תהא שלימה אם לא נציין את המקום שמילא, לפחות בעשרים השנים האחרונות, כראש-וראשון למורים ולמעוררים לחקר ההיסטוריה הקלאסית. רבים מהמרצים והפרופסורים באוניברסיטאות השונות של ישראל נימנים עם תלמידיו במישרין ואף כתבו את עבודות-הגמר ועבודות-הדוקטור שלהם תחת פיקוחו; כמעט כולם זכו לעידודו, הדרכתו וקיבלו השראה מאישיותו. הוא לא היה מאלה הנוהגים להכריז על פרויקטים גדולים וממוסדים – הדרכתו והשפעתו היו באמצעות מגעים אישיים בלתי-רשמיים. מלומדים רבים הכרתי, אך קשה לי למצוא עוד אחד שהיה מוכן ומסוגל לתרום כה הרבה ממרצו, מלמדנותו, משיקול-דעתו ומכושר הארגון והסדר שהיו טבועים בו כדי לקדם עבודותיהם של חברים, בחינת אהבה שאינה תלויה בדבר. שמו ייזכר לא רק כהיסטוריון המצוין של אתונה הקלאסית, של המשבר הסוציאלי ביוון וכחוקר הפאפי-רוסים היהודיים, כי אם כשל מי שהיה בדור האחרון הדמות המרכזית בחקר ההיסטוריה הקלאסית בישראל כולה.